

СОЛОВЕЦЬКА ТЕМА В НАУКОВІЙ СПАДЩИНІ НАТАЛІЇ КУЗЯКІНОЇ

Стаття складається з двох мікророзділів: у першому на прикладі аналізу книжки професора Н. Кузякіної "Театр на Соловках. 1923–1937", уперше видрукованої в Англії в серії "Русский театральный архив" 1994 р., вивчається генеза й особливості генеральної теми її наукової спадщини – репресована література й доля соловецького театру; у другому мікророзділі наведено фрагмент мемуарів дослідниці, яка у 13-літньому віці пережила трагедію уярмлення в радянській тюрмі за 58-ю статтею, що переплавилася в її духовне прозріння й розуміння психології поневолених митців.

Ключові слова: тематологічний зріз, театр на Соловках, мемуари як узагальнення творчих імпульсів і документ епохи.

Valentyna Sayenko. The topos of Solovki in the scientific works of Nataliya Kuziakina

The present article consists of two parts. In the first part, the book "Theatre in the Solovki Prison Camp. 1923–1937" by Prof. N. Kuziakina, which was first published in Great Britain in the "Russian Theatre Archive" series in 1994, is used to gain a deeper insight into the evolution and peculiarities of the researcher's pivotal theme, namely the repressed literature and the destiny of the theatre in the Solovki Prison Camp. The second part of the paper contains some passages from the memoirs of Kuziakina, who, aged thirteen, survived the calamity of being put into the soviet prison according to the 58th article, which, in its turn, led to her spiritual rebirth and to the insight into the psychology of the oppressed artists.

Key words: thematic slice, theatre in the Solovki Prison Camp, memoirs as a generalization of creative impulses and the document of epoch.

Наталія Кузякіна, учений європейського рівня, працюючи як реставратор і аналітик трагічних подій історії України ХХ ст., поданих у світлі актуальних проблем розвитку літератури, театрального процесу, загублених і викреслених з буття націй (і в першу чергу – української) талановитих письменників, віднайшла багато імен, творчих ініціатив літераторів і театральных діячів 20–30-х років і пізніших десятиліть, відкрила їхню творчість, глибоко проаналізувавши в контексті доби кричущих суперечностей – епохи, що довела "історичну поразку марксизму й більшовизму як жорстоких утопій" [2, 159]. Життя спростувало ідею, нібито "природу людини" можна перевиховати так, щоб вона "усвідомила себе єдиним законодавцем світу", – ідею, від якої "іде шлях до загибелі людства й самої природи" [2, 159]. Як літературо- й театрознавець, що вмів не тільки добирати факти з рукописних і архівних анналів, а й надавати їм глибокої й посутньої інтерпретації, засновуючись на універсальних знаннях історії й теорії вітчизняної і світової культури, авторка багатьох книжок про українських митців ХІХ і ХХ ст., компаративних студій мала особливий інтерес до теми, яка прочитується з її слів: "Табірна перековка осоромила себе на віки вічні. Саме Соловки виразно показали: знищивши моральну єдність, не можна отримати здоровий трудовий колектив. Ще раз підтвердилася думка, що примусова праця не продуктивна, хоча Троцький і зараховував цю істину до розряду "жалюгідних і найвulgарніших забобонів лібералізму" [2, 159].

Дослідницю цієї теми, як й української культури ХХ ст., осмислених крізь призму творчості знакових митців, зокрема драматургії Миколи Куліша, Івана Дніпровського, Якова Мамонтова, Михайла Булгакова, режисера Леся Курбаса й багатьох інших, цікавив не *верхній пласт* тих тортур, через який довелося пройти людині, котра жила у величезній тоталітарній зоні (у прямому і переносному значенні слова), а *внутрішній* – як це видозмінило психологію людини і, отже, героїв літератури. Недарма в підсумковому (дванадцятому) розділі книжки "Театр на Соловках. 1923–1937" Н. Кузякіна писала: "Перетворивши особистість на "человека страждущего", свідомо знищивши кращих, мислячих людей у кожному народі, радянська влада бага-

кого досягла. У результаті вона відчутно змінила генофонд народів, які жили у країні, катастрофічно понизила рівень інтелекту й діяльної енергії в суспільстві. Багатолітнє залякування терором, страхом розправи не могло не дати своїх страшних наслідків” [2, 160].

Безперечний не лише системний підхід до глибинних процесів калічення людини в умовах її тотального приниження, що наявний як на сторінках публікацій професора Н. Кузякіної, так і в її монографічних дослідженнях української драматургії й непересічних митців (таких як Леся Українка й Александр Блок, театральних діячів 20–30-х років), а й *потрапляння дослідниці в загальнолюдський код*, що освітлює долю культури на перехрестях історії, у пам’ятний час, коли “ліс рубали – тріски летіли”.

Це проникнення в загальнолюдський код доводить, що Н. Кузякіна не лише завдяки досконалості дослідницької стратегії й тактики досягла успіху. Був іще якийсь важливий секрет такого внутрішнього єднання інтерпретатора творів з об’єктом дослідження, окрім широти і глибини знань, тверезості погляду на складні події онтологічного буття нації, на внутрішній світ особистості й її творчості, її першовитоки і процеси народження образу, що виходить із потаємних скарбів емоційної та інтелектуальної сфери митця. Коли читаєш праці “Траєкторії долі” (посмертно видана книжка життєпису М. Куліша, написана за мемуарами славнозвісної серії “Жизнь замечательных людей”), “Наталя Кузякіна. Автопортрет, інтерв’ю, публікації різних літ, pro і contra критико-літературознавчий дискурс”, “Театр на Соловках. 1923–1937”, як і раніше надруковану своєрідну монологію “Драматург Микола Куліш” та “П’єси Миколи Куліша. Сценічна історія”, “Вісничинні “Нариси української радянської драматургії”, монографію “Александр Блок и Леся Украинка”, відчуваєш, що за кожною фразою стоїть щось більше, ніж глибоке знання предмета дослідження, і зумовлене матеріалом – текстами творів, архівними документами й доскіпливим вивченням історико-політичних подій і фактів. Це емоції інтерпретатора, захований у глибині душі затаєний духовний досвід, що своєю трагічністю, як попіл Клааса, постійно нагадував про себе й шукав адекватну форму виходу у Слово – у низку наукових публікацій з відчутним перментом естетичного осяяння. Тому науковій спадщині Н. Кузякіної властиве саме *наукове розуміння*, яке піднімається до рівня злиття інтенцій письменника й дослідника, до взаємодоповнення суб’єкта і об’єкта, тексту і його тлумача. Так, коли Н. Кузякіна посилалася на досвід російського письменника Варлама Шаламова, який відбув у радянських концтаборах 17 літ, то її міркування про особливості театру на Соловках не просто характеризуються інформативністю, а містять огром духовної та емоційної енергетики, що його щедро випромінює досвід автора. Читач цих наукових праць обов’язково відчує, чому дослідниця так послідовно наголошує на ядрі “великої й багатоманітної сили таборів”, чому досвід табірної життя – цілком негативний. Навіть день, навіть годину не можна там бути. Я бачив багато такого, чого людина не повинна, не має права бачити. Душевні травми – непоправні. Душевне “обмороження” – незворотне”. Читач праць Н. Кузякіної обов’язково переживе ті духовні емоції, які відчув і створив у своїй прозі В. Шаламов, до котрих і вона не випадково апелює: “Північ схаличила, збіднила, звузила, спотворила моє мистецтво й залишила в душі тільки великий гнів, якому я і служу залишками своїх слабнучих сил... Людині, щоби бути людиною, не треба зовсім знати й навіть просто бачити табір...” [4, 135]. Водночас дослідниця соловецької теми наголосила, що автор “Колимських оповідань” *шукав у людині, яку хотіли зробити нелюдом, моральні сили, що допомагали їй втриматися на краю безодні*.

Саме цей струмінь моральної й духовної енергії опору пронизував усю поведінку й наукову діяльність самої Н. Кузякіної, котра вивела українську

тому миру, как приспособлялась, чем спасалась? Вот что представляет истинный психологический интерес. Вот где разнообразие жизни, ее великая изобретательность, ее невыдуманные повороты, с которыми ни одному писателю не управиться. Тут совсем по Достоевскому – нет сказок, фантастичнее тех, которые создает жизнь.

В 25-ю камеру я попала в знойном июне 1942 года, спустя несколько дней, проведенных в других камерах, где отбыла все положенное – многочасовое стояние, сидение на вонючем полу у параши. Губительно, смертельно тесный мир. Но и новое помещение, с глубокими двухэтажными нарами и двумя большими окнами в деревянных “намордниках”, рассчитанное некогда человек на 50, вмещало не менее двухсот женщин, – по две доски на каждую. Впрочем, куда новичку мечтать о нарах! Когда за мной захлопнулась огромная дверь, я постояла, переминаясь. Тоненькая, беленькая, в черном сатиновом платье в мелкий горошек. В руках узел из платка, где завернуты пальто, валенки с калошами, чулки, вафельное полотенце и кусок мыла – весь мой скарб.

Первый вопрос ко мне – откуда – прозвучал заинтересованно. Смысл интереса был понятен – вдруг с воли, знаю новости. Услышав, что я приехала из психиатрической лечебницы и сижу уже полгода по 58-й статье, женщины огорченно удовлетворились и указали мне место под нарами у окна (или у бочки-параши). Так я и угнездилась на цементном полу: голова к центру камеры, ноги к стенке. Спасением моим стало, пусть и изуродованное в вошебойках, зимнее пальто, я его подстелила под спину, потому что матрацев (не говоря уже о прочем) не было.

Подвальный этаж (под нарами) новички заселяли не очень густо. От окна вниз шел свежий воздух, вполне ощутимый ночью. Эта благодатная струя, в сочетании с цементным полом, немедленно наградила меня многочисленными фурункулами. Как они мне досаждали! Недели через две освободилось наконец место на верхних нарах. Заметить его, а тем более получить, я сама не могла, в бурлящей камерной клоаке успеваю лишь выполнять предписанное – подъем, оправка, завтрак и прочее. Но в камере существовал и свой внутренний режим, железной рукой его направляла староста – Анька-армянка, имевшая лучшее место – второй этаж у окна.

Изрядно помятое большеносое лицо, короткая стрижка пышных волос, пронзительно-жутковатый, немигающий взгляд карих глаз. Она сидела у окна нахохлившейся орлицей и провожала взглядом каждую фигуру. Власть ее поддерживала обслуга, состоявшая из шести-семи скользких, наглых девиц, которые могли без церемоний расправиться с провинившейся. Урок в камере оказался много меньше, чем дилетантов в уголовном деле. Хватало и “политических”, по 58-й статье. Но командовали все же урки: они были здесь дома, блюли все неписанные законы и обычаи, понимали дежурных быстро и без вопросов. Потрусить шмотки удавалось разве что у свеженьких, местных, а так – никаких передач. Поэтому хлеб и добавки каши распределяли справедливо, если женщину вызывали по делу – пайку в миску с овсянкой оставляли неприкосновенно до утра.

От всей крепко сколоченной, низкорослой фигуры Аньки веяло недоброй силой, и этой силе подчинялись. Именно Анька заметила мои старания превратить пальто в тюфяк и одеяло сразу, и хриплым, прокуренным голосом приказала дать освободившееся место на верхних нарах. Почему? Разгадаешь... Теперь я имела свою “норму” и вместе со всеми обитателями тюрьмы, под тяжкий топот мужских оправок и прогулок днем, под горячее дыхание задыхающихся камер ночью, плыла в неведомое будущее.

Скандал в камере, как и гроза где-то там, в дальнем мире. назревали еще с субботы. Прокаленная солнцем "двадцать пятая" дышала смирдом и шонью. Грязные, вшивые женщины, с нарывами, чесоткой, в вонючем белье, – у большинства оно в единственном числе, – раздраженно укладывались спать. Камера никак не могла угомониться, урки матерились, то и дело переворачиваясь. Негаснущие лампочки светили тускло, будто нехотя. И ночь за окном все медлила.

Я боком вылезла из своего "селечочного ряда", уселась лицом к стенке и принялась за постоянную работу – борьбу с клопами, которых не было на цементном полу, а тут оказалось видимо-невидимо. Исходя из своего опыта, замечу кстати, что булгаковский генерал Чарнота, жестко разграничивший вшей и клопов как насекомых принципиально разных способов действия, все же был неправ. Он достаточно хорошо изучил первых, но, к счастью, слабо знал вторых. "Вошь – животное военное, боевое, а клоп – паразит. Вошь шедит эскадронами, в конном строю, вошь кроет лавой...". В Пензе клопы шенно "крыли лавой"! Днем они выползали поодиночке на разведку, но когда камера ночью затихала, стена у нар начинала шевелиться. И что сделаешь с ними куском щепки. Разве что стена покрывается ржавыми пятнами...

Так сидела я до рассвета. Женщины с первого этажа тихонько сползали с цементный пол – там посвежей. Камера стонала, чесалась, бранилась и вновь погружалась в беспокойное забытие. Утро не принесло ни прохлады, ни облегчения. Начался ненавистный воскресный день. Будни мелькали быстро – соседку вызвали в суд, привезли новенькую, кто-то ходил мыть полы и принес обрывки новостей. Но в воскресенье время тянулось, как склизкая нить, и каждая женщина оставалась со своим отчаяньем, страхом, надеждами. Шушукались, били вшей, с тоской глядели в оконные щели – не видать ли там хоть тучки? Нет, узкая голубая полоса сохраняла первоизданную чистоту.

В тяжелые знойные дни камеру отправляли на 15-минутную прогулку, чтобы дежурные побрызгали водой и подмели пол. Ушедшие первыми получали добавочные десять-пятнадцать минут – пока камера освободится, пока вновь всех загонят. А на этот раз прогулка удлинилась, и урки сразу определили – большой шмон! Все встревожились, в камере держалось несколько иголок, путешествовавших из рук в руки. Нитки, клочки бумаги, тапирсы, огрызки карандашей – все это запрещенное хозяйство пряталось в щели нар, в тряпки, тщательно хранилось. Конечно, тюремщики знали об этом, но старались для собственного спокойствия не замечать: неистребимо, все равно пронесут... А раз большой обыск – значит, кто-то вестучал? Раздражение прорвалось уже в камере, когда все бросились к своим значкам, к тайным узелкам в тряпье. Тут-то голос с первого этажа подо мной, очень похожий на учительский, возмущенно заговорил о пропаже чулок, которые-де, под шумок, конечно схватили себе урки. Мои единственные чулки к тому времени тоже украли, но я молчала. А женщина взорвалась, к ней сначала робко, а затем все более громко присоединился обиженный старческий голос. Урки со второго этажа огрызнулись, зашумели... Скандал нарастал кругами, расширяясь и втягивая в себя разгневанных женщин. Само собой, тут уже оказались преданными забвению и чулки, и прочая важная мелочь, пропавшая сегодня ли, в минувшие ли дни. В камере бурлила жестокая ненависть, разделившая два мира – воровской и иной.

Оба мира жили рядом, держались одной надеждой – на конец войны и амнистии. И это обстоятельство было главным, нерушимым. О делах, за которые сидели, толковали по-разному: одна чувствовала себя виновной,

другая сваливала на иных, третья все отрицала. У каждой ведь свой клубок страстей, промахов, ошибок, невольной и навязанной и сознательной лжи. Но мне казалось, что вера в полную амнистию, в прощение после войны – всех и за всё – согревала многих.

Откуда она шла? Не знаю. Думаю, что ее распространяли урки, имевшие опыт взаимоотношений с законом и юстицией. Они железно верили в амнистию, надо было только дотянуть до нее. Надежда поддерживала и остальных: вернутся с фронта мужья, родные, станут хлопотать, а кого и просто пожалеют, ведь женщины, ведь надо рожать, народу-то сколько гибнет, а пока его вырастишь... Конечной надеждой на прощение и милосердие жили, запасаясь терпением на несколько лет.

Но это прекрасное объединяющее всех будущее – в самом ли деле оно станет таким? – мерещилось где-то там, вдалеке. А тут рознь, всплывавшая в мелких камерных стычках, вырвалась наружу, в горячем материале обоюдного презрения и ненависти. Бандерши, воровки, проститутки – весь этот мир дешевок мнил себя истинными, настоящими патриотами! Честными советскими людьми...

Не знаю, сколько бы пререкались распалившиеся женщины, если бы резко не вмешалась до того молчавшая Анька: “Заткнитесь, твари собачьи... Мы лучше вас, потому что ворует у богатых, а вы – изменники родины, шпионы... Я бы вас всех перестреляла... Из-за таких и война все тянется...”. Каждая реплика завершалась нормальным – как точка – матом, нарастающим в своей многоэтажности. Смуглое лицо Аньки было страшно, и верилось, что она – бандитка и убивала людей. Скандал пошел на убыль. Камера подчинилась ей, все равно спать рядом и дышать друг другу в затылок...

Но и она, имевшая, видимо, немалый опыт, решила разрядить накалившуюся атмосферу. В ее голосе зазвучали другие ноты: “Ты посмотри на кого ты похожа! А ты? Вы разве женщины? Вы дерьмо вонючее... Вас даже раздеть – так мужик пройдет и плюнет... Ему нужна красивая баба а среди вас хоть одна такая есть?”. Она почти сочувствовала этому никчемному “дерьму”, которым ей приходилось управлять. Подыгрывавшая Аньке шпана (они, наверное, и утащили чулки, зная свою безнаказанность) заржала от удовольствия и предложила выяснить, кто самая красивая женщина в камере. И клюнули мои женщины на этот крючок, клюнула Женское естество их – суетное, вздорное и прекрасное – отозвалось.

Грязные, вшивые, попавшие в беду, из которой неведомо как и когда выберется. Старые, молодые, средних лет. Образованные и малограмотные. Почти все зашевелились и с непривычным интересом принялись разглядывать своих товарок по несчастью. И даже моя соседка стриженная наголо воровка Вера, с грубыми, мужеподобными чертами лица, как-то смущенно провела большой рукой по темному ежику волос – оказывается, она тоже была женщиной...

Анька, как истый председатель жюри, сидела наверху и видела все. Кандидатуры предлагались, рассматривались по статьям и тут же отвергались. И хотя высказывались человек 20, остальные заинтересованные втянулись в игру. Наконец Анька безапелляционно положила конец обсуждению деликатного вопроса: “А самая красивая – вот та девочка из Киева... Как фарфоровая...”. И камера неожиданно спокойно согласилась – да, она такая...

<...> Наускошь от меня, на противоположных нарах, в первом этаже, как писали когда-то, сидела женщина в самом деле красивая. Говорили, что ей около 80 лет, в ней угадывались порода и давняя красота –

длинных волос, тонкие черты лица и необыкновенно яркие, живые голубые глаза. Привезли ее из дальнего села Пензенской области, где она, бывшая красавица, совершенно одинокая, доживала у кого-то свой горестно пережившийся век. Но когда наступила военная зима и фронт стал совсем близко, случилась беда: то ли в самом деле разыгрались все обиды с 17-го года, то ли, как она утверждала, на нее наговорила по злобе соседка, – но то бы она посулила: “Вот придут немцы, они вам покажут...” – и сама оказалась в тюрьме. Я думаю, что она-то и была самой красивой в нашей деревне. Но это теперь. А тогда мое избрание в красавицы запомнилось, хотя никаких последствий и не имело.

Впрочем, нет, я неправа! Вероятно, именно оно и толкнуло меня на следующий шаг. Как-то моя Верка, сидевшая за ограбление квартиры, показала мне кольцо с рыжим камешком, я думаю, с сердоликом. Оно пришлось мне на средний палец и очень понравилось – камень поперек кольца, серебряный стальной ободок. Все героини читанных мной романов непременно носили кольца, им дарили их в торжественные минуты, прочувствованно целуя руку. Мне видно, что-то отразилось на моем лице, потому что Верка спросила: “Хочешь, продам?” – “А чем же я тебе заплачу?” – “Хлебом. За три пайки отдам. Совсем дешево”.

Три пайки... Я уже и позабыла, сколько грамм весила пайка – 350, 400? Но вкус этого хлеба не забудется до смерти. Пайки нарезались из больших круглых буханок и выдавались утром: кусок и довесок, прикрепленный щепкой (чтобы не упал и не украли раздатчики). Более всего ценились горбушки, они дольше жевались, из-за них ссорились и требовали распределять их по совести, а не только своей бражке. Тяжелый запах кислого, темно-оричневого, всегда сырого хлеба проникал по утрам в душную камеру, заглушая на какое-то время даже ее привычный смрад. Остаться без хлеба – быть голодной, потому что баланда с куском полусгнившей свлелки – вонючая вода, не более. Половник склизкой овсяной каши в алюминиевой миске – несомненно еда, пусть ее и мало. Но без хлеба...

И все же я согласилась и отдавала Вере шесть дней половину своей пайки. Если лежать, закрыв глаза и вспоминать что-нибудь приятное, то мне страшно. А на седьмой день колечко перешло ко мне, хотя я знала, что носить его все равно нельзя, а спрятать трудно.

Что было мне в нем, рыжем сердолике с тонкой витой оправой? Да то же, что для камеры и Аньки выборы первой красавицы! Суетная, но спасительная ниточка, помогающая держаться на плаву. Не сойти с ума в стране абсолютного абсурда. Выжить и вернуться в мир трех измерений, где красота не мираж, а реальность. Где спокойно ходят, не подозревая о своем счастье, красивые женщины, и от них пахнет не дерьмом, а душистым мылом.

Не знаю, спасет ли, по Достоевскому, красота мир, но жизнь поддерживает. И благо нам” [3, 163-170].

Цікавий і своєрідний віртуальний діалог між матір'ю і сином, мемуаристкою й автором післямови до книжки “Театр на Соловках. 1923–1937”, уривок із якого краще навести без змін, щоб увиразнити дискусію з приводу того, чи врятує краса світ. Водночас варто навести й аргументацію Бориса Кузякіна щодо того, чому соловецька тема була такою важливою й репрезентативною в науковій спадщині дослідниці: “В отличие от покойной мамы, утверждение “красота спасет мир” всегда представлялось мне столь же сомнительным, сколь и торжественным, – тот самый случай, когда искренне желаемое отчаянно выдается за действительное (или, может быть, даже противопоставляется

дійсності). Вся історія людської культури послідовно поводить о протилежному. Нічого не може врятувати краса (якщо розуміти її як синонім мистецтва). Ні одному злочину не може перешкодити, зате кожне злочинство може облагородити, хоча б і з-під палички або за шматок хліба, а може бути, за шматок хліба з ікрою, – це кого чим можна врятувати. Але деяким дійсно допомагає вижити.

В інших ситуаціях дозволяє відвернути погляд від того, що жахає і не сулить ні виходу, ні врятування, може, хоча б на мить, погрузити людину, загинувшу під тиском безликих і безлюдських обставин, в іншу реальність, допомагаючи їй знайти собі місце в системі координат, якою, може бути, вже і не існує або навіть не існувало в дійсності.

Ведь людина мистецтва завжди живе трохи в своєму світі, і краса в неї – це сила керуюча. Втрата віри в абсолютність цієї сили позбавляє не тільки можливості творити, але і волі до життя.

Так що “в робочому порядку” краще все-таки вважати, що щось там вона врятує...

Я помістив тут фрагмент спогадів про маму для того, щоб стало зрозуміло, яким чином їй довелося торкнутися до даної проблеми і як вона розуміла саму можливість існування явищ, пов'язаних з естетичними переживаннями, в умовах, повністю цьому не сприяючих, – не тільки з точки зору театрознавчої науки, але і через власний досвід” [1, 170-171].

Такий, у короткому викладі, тематологічний зріз наукової спадщини професора Наталії Кузякіної з властивим їй синдромом “попелу Клааса”, що надзвичайно важливий, як виявилось, не лише для митців. Як показує аналіз книжки “Театр на Соловках. 1923–1937” постає підсумковою демонстрацією того, як працює творчий і оголений нерв дослідницької праці, насичений власним досвідом зіткнення з абсурдністю й дисгармонійністю політизованого світу. Автобіографічний струмінь, явлений через правдиву особисту історію, виявляє українську долю не лише ХХ ст., але і занурення в інші хронологічні пластини не випадково, а системно. І відчутно, що голос авторки мемуарів злився з голосом цілої України та інших народів, що їй болить усе, що з нею відбувалося на перехресті між життям і смертю, у катастрофічні роки й десятиліття. Прикметно й те, що етнічна росіянка Наталія Кузякіна позбавлена шовіністичного підходу, піднялася у своїх студіях до високого рівня гуманістичної позиції, без якої прогрес людства й культури неможливі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кузякин Б. Послесловие // Кузякина Н. Театр на Соловках. 1923–1937. – СПб.: Дмитрий Буланин, 2009. – С. 163–175.
2. Кузякина Н. Театр на Соловках. 1923–1937. – СПб.: Дмитрий Буланин, 2009. – 161 с.
3. Кузякіна Н. Фрагмент мемуарів / Кузякин Б. Послесловие // Кузякина Н. Театр на Соловках. 1923–1937. – СПб.: Дмитрий Буланин, 2009. – С. 163–170.
4. Шаламов В. Из переписки // Знамя. – 1933. – № 5. – С. 132–145.

Отримано 1 лютого 2012 р.

М. Одеса